

Marcin CHROSTOWSKI, *Księga Tobiasza – przypowieść o początkach diaspory Izraelitów w Mezopotamii*, Rozprawy i Studia Biblijne 49, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2018, ss. 599.

Hipoteza o istnieniu i okrzepnięciu w okresie nowoasyryjskim prężnej diaspory Izraelitów w Mezopotamii, którą przedstawiłem ponad ćwierć wieku temu w kontekście badań nad motywem Edenu w Księdze Ezechiela i Księdze Rodzaju, zyskuje nie tylko coraz więcej uwagi, lecz także coraz więcej zwolenników. Stała się przedmiotem wykładów akademickich oraz dyskusji i polemik, z których wyłania się spójny obraz zjawiska, które mocno wpłynęło na historię i religię starożytnego Izraela oraz początki i naturę jego ksiąg świętych. Rezultaty specjalistycznych badań są na tyle obiecujące, że warto drążyć i pogłębiać tę problematykę, zarówno od strony historycznej i archeologicznej, jak też przez żmudne analizy egzegetyczne ksiąg Starego Testamentu.

Marcin Chrostowski (ur. 1985) jest od 2016 r. kapłanem diecezji bydgoskiej. Studiował w Prymasowskim Instytucie Kultury Chrześcijańskiej w Bydgoszczy, a następnie w Tel Aviv University i Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Bydgoskiej. Studia doktoranckie odbył na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie w listopadzie 2015 r. uzyskał stopień doktora teologii na podstawie rozprawy opublikowanej trzy lata później pod tytułem *Księga Tobiasza – przypowieść o początkach diaspory Izraelitów w Mezopotamii*. Wysoko oceniona przez recenzentów, ks. prof. Wojciecha P i k o r a (UMK) i prof. Michała W o j c i e c h o w s k i e g o (UWM), stanowi bardzo ważny wkład w debatę wokół istnienia i rezultatów prężnej asyryjskiej diaspory Izraelitów, która poprzedziła wygnanie babilońskie i okrzepnięcie nowej diaspory złożonej z deportowanych Judejczyków, którzy w początkach VI w. przed Chr. przybyli z Jerozolimy, oraz ich potomków.

Książkę otwiera *Spis treści* (s. 5-11), *Podziękowania* (s. 13-14) i obszerny *Wstęp* (s. 15-52). Wychodząc od spostrzeżenia, że swoistym archetypem wygnania jest wypędzenie pierwszych rodziców z ogrodu Eden, M. Chrostowski przedstawia biblijny i historyczny kontekst diaspory izraelskiej oraz tradycyjne podejścia do kwestii wygnania i diaspory pokoleń północnych,

powszechnie uznawanych za zaginione. Zwięźle przedstawia koncepcję asyryjskiej diaspory Izraelitów wyłożoną w publikacjach niżej podpisanego oraz podejmuje temat Księgi Tobiasza w kontekście tejże diaspory, zapowiadając kwestię obecnych w tej księdze antroponimów i toponimów. Precyzyjnie przedstawia problem badawczy i zagadnienia nomenklatury, wyjaśniając podstawowe pojęcia, a mianowicie: przypowieść, diaspora, Izraelici, Mezopotamia. Ukazuje też założenia metodologiczne i zapowiada strukturę rozprawy.

Rozdział I (s. 53-136) nosi tytuł *Proweniencja Księgi Tobiasza w świetle krytyki tekstualnej i literackiej*. Autor zapowiada, że celem jest „odpowiedź na pytanie, czy i w jakim stopniu proveniencję Tb można ustalić w oparciu o badania tekstualne i literackie tego utworu” (s. 48). Jest to zadanie tyleż ambitne, ile trudne, lecz M. Chrostowski znakomicie się z nim uporał. Przedstawiwszy *status quaestionis* (s. 54-56), omówił zasadnicze kierunki badań (s. 56-76), omawiając dotychczasowe próby ustalenia miejsca powstania Księgi Tobiasza, opracowania traktujące tę księgę jako teologiczną reinterpretację najazdu i przesiedlenia asyryjskiego z VIII w. przed Chr., metaforyczne ujęcia diaspory w tej księdze oraz sprawę autorstwa i datacji, po czym – wbrew dużemu zróżnicowaniu poglądów i opinii – sformułował kilka istotnych wniosków, a wśród nich ten: „Szczególnie zaniedbanymi dziedzinami badań nad Tb są onomastyka i geografia, które mogłyby rzucić światło na zagadnienia autorstwa i datacji” (s. 76). W trzecim paragrafie (s. 76-99) wyszczególnił głównych świadków tekstu greckiego, łacińskiego, aramejskiego i hebrajskiego oraz ich wersji, nie pomijając innych starożytnych przekładów ani kwestii języka oryginalnego. Te zagadnienia są o tyle ważne, że już starożytni czytelnicy Księgi Tobiasza mieli do dyspozycji nie małą liczbę różnych świadectw tekstu, co nastęrczało pytanie o brzmienie oryginału oraz znaczenie i sens przekładów na inne języki. We *Wnioskach* czytamy: „Powyższe rozważania można podsumować następująco: oryginał Tb został skomponowany w języku aramejskim, po czym doczekał się dwóch niezależnych od siebie przekładów na język hebrajski i grecki. Obydwa powstały w środowisku żydowskim w dwóch ostatnich stuleciach ery przedchrześcijańskiej, prawdopodobnie w I w. przed Chr., lecz nie można wykluczyć także wcześniejszej daty” (s. 97). Paragraf czwarty (s. 99-122) rozpatruje tekst Księgi Tobiasza z perspektywy literackiej, omawiając jego rodzaj i gatunek literacki, styl i słownictwo, a także analogie i inspiracje oraz strukturę. We *Wnioskach* podkreśla się, że badacze podkreślają dwie kwestie: „Z jednej strony zwracają uwagę na niezgrabność autora

i zaburzenia jedności składni, z drugiej zaś dostrzegają piękno, barwność i zwartość fabuły” (s. 121). Ostatni paragraf (s. 122-132), mając na względzie wielowątkową egzegezę Księgi Tobiasza, podejmuje sprawę jej integralności w perspektywie analizy diachronicznej, traktowanej krytycznie. We *Wnioskach* autor stawia tezę, że można „przyjąć także stopniową ewolucję dzieła od opowiadania pierwotnego o Izraelitach przesiedlonych do Asyrii do księgi ukazującej ich życie na wygnaniu” (s. 131). Ten rozdział wieńczy *Podsumowanie* (s. 132-136), w którym autor bilansuje swoje dociekania i wyznacza nowe horyzonty myślowe.

Trzon rozprawy stanowią dwa rozdziały – drugi i trzeci. Rozdział II (s. 137-386), zatytułowany *Antroponimy Księgi Tobiasza w kontekście źródeł biblijnych i pozabiblijnych*, szuka odpowiedzi na pytanie o cel obecności w tej księdze konkretnych imion biblijnych i pozabiblijnych oraz ustalenie ich znaczenia. Każda postać została zaprezentowana w historyczno-literackiej perspektywie całej księgi oraz przez pryzmat jej drobiazgowej analizy literackiej, egzegetycznej i teologicznej. Paragraf *Status quaestionis* (s. 139-146) rozpatruje związki Księgi Tobiasza z Tobiadami w ujęciu dr. hab. Waldemara Linke oraz w kontekście archeologicznym. Szczegółowe analizy (s. 146-183) dotyczą czterech antroponimów prologu księgi: Tobit/Tobiasz, Hananiel/Ananiel, potomstwo Asjela i pokolenie Neftalego. W każdym przypadku otrzymujemy gruntowny obraz kontekstu biblijnego i pozabiblijnego, z uwzględnieniem przede wszystkim źródeł akademickich. Chodzi o to, na ile imiona lub postacie wzmiankowane w Księdze Tobiasza mają zakorzenie w szerszej tradycji, na ile zaś wyrażają samodzielną i niezależną twórczość autora. We *wnioskach* M. Chrostowski wskazuje na kilka cech wspólnych rozpoznanych w prologu, zdecydowanie kwestionując pogląd części uczonych o jerozolimskiej proveniencji tej księgi. Twierdzi, że „jej pochodzenie jest wcześniejsze, a miejsca powstania szukać należy raczej poza Jerozolimą i kręgami judzkimi” (s. 183). Trzeci, obszerny (s. 183-384), paragraf analizuje w kontekście biblijnym i pozabiblijnym poszczególne antroponimy narracji: królowie asyryjscy (Salmanassar, Sennacheryb, Asarhaddon), Debora, Hanna/Anna, Gabael, Gabri, Achikar, Sara, Raguel, Edna, Rafał (Azariasz) i Asmodeusz. Na podkreślenie zasługuje wnikliwa refleksja nad antroponimem Achikara, któremu autor słusznie poświęcił najwięcej miejsca (s. 245-314). W *Podsumowaniu* czytamy: „Analiza genealogii Tb oraz poszczególnych imion pojawiających się w narracji nasuwa wniosek, iż mają one przede wszystkim wydźwięk teologiczny i przywołują na myśl przymioty Bożej dobroci i Jego opatrności nad swoim ludem

(...) Oprócz jednak sensu teologicznego wybrane postacie Tb posiadają znaczenie nawiązujące do historii i geografii Izraela, koncentrując uwagę czytelnika na szerokim regionie Mezopotamii oraz na diasporze izraelskiej w tym miejscu” (s. 384). Marcin Chrostowski uzasadnia i uszczegóławia ten wniosek, po czym konkluduje: „W tym sensie poszczególne postacie Tb mają także znaczenie paradygmatyczne dla innych członków narodu izraelskiego, którzy w sytuacji diaspery zachowali swą tożsamość także w warunkach zewnętrznego zniewolenia. Księga Tobiasza opisuje ich losy w formie przypowieści, pisanej z późniejszej perspektywy czasowej” (s. 386).

Geografia Księgi Tobiasza i jej znaczenie hermeneutyczne – tak brzmi tytuł rozdziału III (s. 387-519). Ponieważ akcja księgi toczy się w wielu miejscach, zatem geografia i topografia powinny być traktowane jako istotne nośniki jej przesłania. Odtwarzając koncepcję geografii, która legła u podstaw specyficznej konstrukcji księgi, M. Chrostowski z jednej strony nie rozstrzyga kwestii historyczności bądź autentyczności poszczególnych informacji, a z drugiej strony nie implikuje jej fikcyjności traktowanej jako podstawa wartości wyłącznie symbolicznej. Kolejny raz omawia *status quaestionis* (s. 389-393), a następnie podaje wykład efektów własnych dociekań. Ta problematyka nie była dotąd tak rzetelnie i całościowo opracowana. Krótki paragraf drugi (s. 394-397) jest poświęcony klasyfikacji toponimów Księgi Tobiasza, poczynając od tych, które występują ponad 10 razy, przez występujące od 2 do 8 razy, po występujące jeden raz. Paragraf trzeci (s. 397-434) analizuje cztery toponimy prologu zawarte w Tb 1,2, czyli Kudiōs tēs Neftalim, Assēr, Thisbē i Fogōr. Ponieważ dominuje pogląd, że odwołują się one w większości do nieistniejących lub fikcyjnych lokalizacji, zatem w każdym przypadku otrzymujemy analizę kontekstu biblijnego i rekonstrukcję domniemanej lokalizacji opisywanego miejsca. Wnikliwe analizy pozwalają stwierdzić, że autor Księgi Tobiasza „wykazuje dość dokładną znajomość regionu Galilei, a być może nawet stamtąd pochodził” (s. 428). We *Wnioskach* natrafiamy na bardzo przydatne mapy Izraela, na których zaznaczono propozycje identyfikacji miejscowości wzmiankowanych w Tb 1,2. Paragraf czwarty (s. 434-460) ma na względzie pięć toponimów narracji: Media, Rages, Niniwa, Izrael i Jeruzalem/Jerozolima. Ogromną zaletą tego paragrafu jest umiejętne i oparte na zachowanych źródłach asyryjskich, zwłaszcza dokument ND nr 2443+, ukazanie obecności deportowanych Izraelitów w różnych regionach państwa nowoasyryjskiego. Aczkolwiek każda z wymienianych miejscowości jest ważna, na osobne podkreślenie

zasługują badania z perspektywy biblijnej, historycznej i onomastycznej dotyczące obecności Izraelitów w Niniwie (s. 475-493), istotne do ustalenia genezy i natury Księgi Jonasza (zob. W. Chrostowski, *Wokół historyczności Księgi Jonasza: „Kompozycja wyobrażona”*, w: tenże, *Kiedy Bóg płacze... oraz inne studia*, Rozprawy i Studia Biblijne 50, Warszawa 2018, s. 227-248). To samo należy odnieść do refleksji opatrzonej podtytułem „*Judejczycy czy Izraelici w Niniwie?*” (s. 499-500). W *Podsumowaniu* czytamy: „Gruntowna analiza tych miejsc wykazała, że autor Tb odnosił się w większości do miast mających znaczenie paradygmatyczne dla obecności izraelskiej. Choć w chwili komponowania księgi większość z nich prawdopodobnie nie istniała, to pamięć o tych miejscach nie zatarła się w świadomości Izraelitów i przywoływała na pamięć niewolę i diasporę asyryjską” (s. 516).

Zakończenie (s. 521-530) bilansuje przeprowadzone badania i analizy, konstatując że pozwoliły na spojrzenie z całkowicie nowej perspektywy na kwestię proveniencji i autorstwa Księgi Tobiasza. We *Wnioskach końcowych* pojawia się konkluzja: „Spojrzenie na Księgę Tobiasza z perspektywy Izraelitów z pokoleń północnych, żyjących w diasporze w Mezopotamii, ukazało zupełnie nowy sposób interpretacji księgi. Efektem poczynionych w pracy badań jest wniosek, że Księga Tobiasza jest przypowieścią opisującą początki diasporę Izraelitów w Mezopotamii. (...) Księga Tobiasza, ukazująca początki diasporę Izraelitów w Mezopotamii, była pisana z myślą o członkach tej diasporę jako pierwszych adresatach i powiernikach zawartego w opowiadaniu orędzia. W diasporze była również pisana, być może nawet w samej Medii” (s. 528-529). A dalej: „Obecności i trwałości diasporę żydowskiej w Mezopotamii w czasach perskich, hellenistycznych i późniejszych nie można rozpatrywać w oderwaniu od samych jej początków. Ich świadectwem jest Księga Tobiasza, traktująca o Izraelitach przesiedlonych do Asyrii i Medii, którzy zachowali tożsamość i przygotowali grunt dla późniejszej obecności ich potomków w tych miejscach” (s. 530). Dodałbym, że przygotowali grunt nie tylko dla późniejszej obecności ich potomków, lecz także dla obecności wygnańców – oraz ich potomków – deportowanych przez Babilończyków z Judy i Jeruzolimy w początkach VI w. przed Chr.

Na końcu książki zamieszczono *Wykaz skrótów* (s. 531-542) oraz obszerną *Bibliografię* (s. 543-597), wyszczególniającą biblijne i pozabiblijne teksty źródłowe, dokumenty Kościoła, komentarze do Księgi Tobiasza i innych ksiąg biblijnych, a także pomoce słownikowe, encyklopedie, konkordancje, gramatyki, opracowania szczegółowe i monografie oraz źródła internetowe. Całość zamyka wykazy: tabel, map i fotografii (s. 599).

Ogromną zaletą dociekań zawartych w książce jest erudycja, wykorzystanie różnorodnej literatury przedmiotu, dyscyplina i precyzja myślowa oraz staranność w formułowaniu wniosków. Autor zapoznał się z bogatą literaturą przedmiotu, gromadząc i analizując istniejące monografie, opracowania i artykuły naukowe. W analizach porównawczych polega jednak przede wszystkim na tekstach źródłowych i głównych wersjach starożytnych. Dlatego podstawą rozprawy nie jest jeden tekst, lecz teksty Księgi Tobiasza, uznane za najbardziej pierwotne i oryginalne, w tym także fragmenty odnalezione w Qumran.

Księga Tobiasza była na ogół traktowana jako barwna opowieść ludowa o charakterze moralizatorskim, której odniesienia historyczne uznawano za fikcyjne. To podejście znalazło wyraz w dokumencie Papieskiej Komisji Biblijnej (PKB) *Natchnienie i prawda Pisma Świętego*, w części trzeciej zatytułowanej *Interpretacja słowa Bożego i stojące przed nią wyzwania*. Traktując Księgę Tobiasza jako „problematyczną”, PKB uznała ją za „kompozycję wyobrażoną”, podważając albo bagatelizując jej zakorzenienie w historii starożytnego Izraela. Nic dziwnego, skoro wzgląd na diasporę Izraelitów w Mezopotamii nie jest, niestety, brany pod uwagę przez większość historyków i egzegetów Starego Testamentu. Rozprawa M. Chrostowskiego stanowi przełom, który nakazuje głęboką rewizję stereotypowych zapatrywań. Jej znaczenie polega również na dowartościowaniu onomastyki oraz znaczenia informacji geograficznych i topograficznych, które prowadzą do wniosku, że omawiana księga powstała z perspektywy pokoleń północnych deportowanych do Mezopotamii. Jej autor nawiązywał do autentycznych wydarzeń, których reminiscencje w niej przetrwały, mimo że od VI w. przed Chr. sytuacja w Mezopotamii zmieniła się radykalnie, a pamięć o dawnej diasporze uległa zatarciu, po czym została całkowicie wyparta na korzyść perspektywy jerozolimskiej i żydowskiej.

Książka ukazała się jako 49. tom serii „Rozprawy i Studia Biblijne”. We wrześniu 2018 r., podczas 56. Sympozjum Biblistów Polskich w Łomży, ks. dr Marcin Chrostowski został mianowany sekretarzem Stowarzyszenia Biblistów Polskich. Ta zaszczytna i odpowiedzialna funkcja potwierdza nadzieję, że będzie owocnie kontynuował badania biblijne, wśród nich te, które są ukierunkowane na dalszą wnikliwą refleksję nad istnieniem i dorobkiem asyryjskiej diaspory Izraelitów.

ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa